

TRAGIKUS ELŐJÁTÉK

1918—1919.

Kiégnek a biztosítékok.

SZÁMÚZETÉSÜNK a többségi életből a kisebbségibe tulajdonképpen nem 1918 december 24-én kezdődött, amikor Felek felől a szállingozó hóban, mezitlában, szalmakalappal a fejükön, kiéhezett, idegen csapatok érkeztek Kolozsvárra, éles hangszereikkel végig rikoltották a lefüggönyözött ablakú utcákat és birtokba vették a megdermedt várost. Közben átmeneti állapot, amely alatt Erdély az országos kormányzat zűrzavarában magára hagyottan készült a beláthatatlan jövőre. Köldöksinórunkat még nem vágta el az anyaországtól, a budapesti telefon még tartotta bennünk a lelket. A háborút elvesztettük. De azt hittük, hogy a béke nem lesz igazságtalan. Megmaradhatunk magyarnak és megtarthatjuk Erdélyt is.

Mindenesetre Erdély önálló cselekvésre kényszerült.

Hátborzongató visszagondolni azokra a novemberi napokra. A fővárosban kitört a forradalom, a rend felbomlott. A vonatok nem jártak, a közlekedés megtorpant. A tisztek elhajították csillagaikat és kitüntetéseiket, a visszaszállingozó katonák lődöztek az utcákon. A hivatalokban a régi rendszer embereit leváltották. Kolozsvár főkapitánya egy Czala Lajos nevű nyomdász lett. A városházán a szociálista kormánybiztos harsány hangon fenyegetődött, hogy akasztatni fog a Mátyás szobra alatt, de mind e sok lármás és anarchisztikus tünet vesztett félelmetességéből, ha a titokzatosan összesugó, vagy elsomfordáló románok arcába néztünk. Mert nálunk még a forradalom démonikus erőihez hozzájárult a külön román veszedelem is. A rend fenntartására magyar nemzetőrség alakult, ugyanakkor megalakult a román is. Kokárdákkal felpántlikázva tetszelegtek maguknak, hogy a rendre ők ügyelnek saját portájukon, ami annyit jelentett, hogy füttyülnek reánk, s most már függetlenítették magukat tőlünk. Az elvesztett háború után a románok több kiváltsághoz fognak jutni, mint eddig, ezzel tisztában voltunk. Jó, hát legyen autonómiájuk... Meg leszünk békében egymás mellett... Hogyan? Ön-

álló Erdélyt is akarnak? Úrain, azt még sem, tessék megmaradni a szentistváni birodalomban! De tekintetük elárulta, hogy amíg mi kétségbeesésünkben mint eshetőséget, ezt a gondolatot is latolgatjuk, ők már túl vannak ezen is. Önálló Erdély, függetlenül úgy Romániától, mint Magyarországtól, három nemzet Erdélye, keleti Svájc, — magyarázgatta nagy hévvel a mi köreinkben egyik-másik naiv férfiú, de a román prókátorok mélyebben huzzák be nyakukat felöltőikbe és fölényesen mosolyogtak. Területeket kérünk vissza — harsogta Maniu Gyula Aradon. Soha — tiltakozott a magyar lelkiismeret, — közigazgatási engedményeket, anyanyelv használatát igen, de földünkben soha!

A kétség és remény nyugtalanító hónapjait éltük át és azután bevonultak a románok hozzánk is, meg máshova is. A helyzet nem minden városban volt ugyanaz. Brassóban már december 6-án benn voltak. Szatmárt, Nagyváradot a kommunisták tartották a kezükben; ide csak egy félévvel később jutottak. Aradot francia csapatok szállották meg, a román hadsereg csak 1919 májusában fészkelte be magát Aradra. Temesvárra, ahol külön bánáti köztársaság alakult, szerbek vonultak be először, hátukon batyúval, kecskéket hajtva maguk előtt, később felváltotta őket francia gyarmati hadsereg. Ezekben az időkben nemcsak az anyaországgal, de az egyes városokkal is megszakadt minden kapcsolat. Magyarországon vonaglott az őszi rózsás forradalom, majd tajtékozott a kommun, a telefondrótot is elválták, már csak a ringy-rongy bukaresti francia lapokból értesülhettünk a világ állásáról. Később a románoknak megadatott a frivol szerep, hogy bevonulhattak Budapestre is és a felszabadítók jelmezében tetszeleghettek.

És azután jött a trianoni béke, amely végleg lehervasztotta reményeinket.

Igy, apránként nevelődtünk bele a kisebbségi sorsba.

De a későbbi kisebbségi korszak minden virtuálitása bene élt az első három hónap lázas történetében; a ma már letűnő nemzedék minden szenvedése, kétsége, igyekezete, vivódása benneégett e három hónap izzó kohójában. Elkezdődtek a megpróbáltatások. Kezdtünk belekóstolni a fájdalmas tudományba: hogyan lehet megélni kitéve az ajtó elé, apátlan-anyátlan árvaként? Ekkor bukkantak fel azok a nevek, amelyek beágyazták magukat a rákövetkező évek hősiesség életfolyamatába. Aki közben elmenekült az országból, még ha úgyis hangoztatta az ellenkezőjét, — úgy éreztük, — elveszítette a jogcímet a mi küzdelmünkhöz s már csak a hadtápterület foglalkoztatottja maradt. Aki vállalta az itteni sorsot, ha nem is volt született „erdélyi“, a kisebbségi önvédelemnek lett a harcosa. Körülnézünk, ki van velünk? Az egyes személyek értelmi felkészültsége, erkölcsi emelkedettsége, tudása, szervező hajlama, ener-

giája minden nemzet életében jelentőséges, de sorsdöntő volt a mi rabságunk idején. *Mert minden intézményünk annyit ért, amennyit a mögötte álló ember.* A mi kisebbségi intézményeink nem úgy működtek, mint az egyes minisztériumi szervek, vagy állami hivatalok. Ezek zökkenés nélkül töltik be hivatásukat, függetlenül attól, hogy történetesen ki az államtitkár, pénzügyigazgató, vagy tanfelügyelő. A mi intézményeink, eltekintve az egyházi szervezetektől, amelyek úgy, ahogy, a régi keretek között működhetnek, sajátosan kisebbségi alapítások voltak, a román állami szervek támogatása nélkül jöttek létre, legtöbbször azok ellenére. Nem beszélhettünk tehát olyan gépezetről, amely mögött ott áll az állam kikényszerítő ereje, meg vannak beidegződött kerékforgásai s úgyszólván személytelenül működik. Valaki, vagy néhány ember létrehozott egy társadalmi alakulatot; ha volt ereje hozzá, felvirágoztatta, ha gyöngye legénynek mutatkozott, azonnál el is színtelenítette. Még azoknál a kizárólagosan társadalmi, vagy művelődési funkciót betöltő intézményeknél is, amelyeket a nemzeti életből mentettünk át, az apadást és az emelkedést aszerint lehetett felmérni, hogy ki az az egy bizonyos ember, aki vezet és irányít. Néha, hogy megszülessen olyasmi, ami pótol egy szervet, kivéd egy támadást, elegendőnek bizonyult egyetlen férfiú kiállása, bölcsessége, rábíró ereje. Vajjon megtaláltuk-e minden posztra a megtelő embert — ez más kérdés. Politikai és társadalmi téren bizony csak ritka esetben bukkantunk rá, szerencsés folytatás és utánpótlás reménye nélkül. De akárhogy is volt, egész rabságunk alatt változatlanul állott e tétel: *men and not mesures.*

Ám ha történetesen akadt volna is nagyobb számban kiváló férfiú, akiben meg volt a képesség eleget tenni a történeti idő követelményeinek, alkotási terveiben lenyűgözte az örökös bizonytalanság. Megszakítás nélküli nyugtalanság vett rajtunk erőt, páni félelemérzésben éltünk. Minthogy kiégtek számunkra a magyar állami élet biztosítékai, csak tapogatódtunk a sötétségben és ha félelemérzésünk meg is szűnt el-elvétve, hogy helyet adjon a bizakodásnak, a bizonytalanság akkor is mint áthághatatlan köd vett körül bennünket. Vajjon érdemes-e ilyen körülmények között építeni, átszervezni társadalmunkat, beletörni magunkat intézményesen új életformába? És ha már csinálunk is valamit, felépítünk egy új kultúrházat, életlehívunk egy bankot, vagy szövetkezetet, pénzeket kunyerálunk össze, hogy színháznak, jótékonyági alakulatnak vessük meg a fundamentumát, nem fogják-e holnap elkobozni tőlünk és még meg is büntetnek érte? Nem betonra építkezünk és nem örökéletre. Úgy építkezünk mint a nomádok: a sátorlakók módjára. Vigyázzunk, holnap szétfúj bennünket a vihar! Persze dúltak ellentétes érzések is bennünk. Akárhogy

is lesz, nekünk úgy kell berendezkednünk, mintha életünk és gyermekeink életének végeztéig elnyomatásban kell sinylőd-nünk és igyekeznünk kell valahogyan belülről megjavítani sor-sunkat. Az ellenérzések malomkövei között örlődve csak ab-ban a tudatban voltunk biztosak, hogy egy könyörtelen erőszá-kosságra épült rendszernek vagyunk a foglyai.

Képtelenség, hogy a fogoly valaha is megszokja a fogsá-gát, de a börtönhordozás szakaszai között nyilvánvalóan a leg-elviselhetetlenebb az átmenet a szabadságból a cellába. Az a nemzedék, amely már belenőtt a kisebbségi sorsba és nincs módjában összehasonlításokat tenni, alig tudja gyökereiben is megérezni azt a gyötrő érzést, amikor a szerencse fiainak át kellett adnunk egyetemet, színházat, könyvtárt, ki kellett üríteni a hivatalokat, búcsút kellett venni a megszokott író-asztaltól, egyenként eladni minden szívünkhöz nőtt tárgyat, mert nem volt mit enni, kifogyott a tüzelőanyag és ki kellett költözni a lakásból is, ahol évtizedeket töltöttünk, elszéledni a szőlőkben és a külvárosban, naponta viselni el gyalázatunkat, amely akkor is vérlázító, ha elkerültük a derest és nem ismer-kedtünk meg a Fellegvár, vagy a rendőrség eltetvezett fogdáival.

Mindez azonban későbbi fejlemény. 1918 utolsó hónapjai-ban az úrak még mi voltunk és a rákövetkező évben — még nem lévén aláírva a békeszerződés, — a románok sem mer-ték kimutatni a foguk fehérét.

Amíg a békeszerződést aláírták.

NEM AZ A CÉLUNK, hogy 22 éves elszakíttóságunk po-litikai küzdelmeit itt írjuk meg. Könyvünk a szellem erőfeszí-téseiről számol be, arról a magatartásról, amelyet az erdélyi lelkiséget kifejező alkotó tevékenység tanúsított. De lelkivilá-gunkat az események alakították. Lehetetlen tehát nem érinteni a politikai eseményeket.

1918 november 1-én alakult meg az Országos Magyar Nemzeti Tanács erdélyi bizottsága *Apáthy* István elnöklete alatt. A bizottság tagjai a függetlenségi, a polgári radikális és a szociáldemokrata párt megbizottaiból kerültek ki. Meg-lehetősen nehezen ment a három különböző világszemléleti pártnak az összeboronálása. Jól emlékszünk a kolozsvári nem-zeti tanács megalakulását megelőző tárgyalásokra. Résztvet-tünk az alakuló gyűléseken a Deák Ferenc utca egyik sarok-házának emeleti helyiségében, ahová később diadalmasan köl-tözött be a Patria szerkesztősége. A szociáldemokrata párt-nak Vincze Sándor volt a vezetője, a munkáspénztár akkori igazgatója. A polgári radikális párt vezére dr. Janovics Jenő volt. E két párt már régebben fegyverbarátságban élt egy-mással, a 48-as párttal szemben azonban Vinczék nagy bizal-

matlansággal viselkedtek, mert a pártot nem annyira — az ő állításuk szerint — a szociális elgondolások, mint inkább kispolgári, nemzeti, magyar közjogi retentissementek töltötték ki. E pártnak vezetője Apáthy István volt, a világhírű tudós. Miután Budapesten az októberi kormány e három párt koalíciójából jött létre, magától értetődő volt, hogy az együttműködést itt is meg kellett teremteni. Azon az emlékezetes ülésen azonban Vincze Sándor súlyos szemrehányásokkal illette Apáthyt. Megvádolta reakcióval, sőt munkásellenességgel és elképzelhetetlennek tartotta, hogy Apáthy valaha is azt a politikai rendszert támogassa, amit ő. Vincze lehetségesnek vélte a három pártnak együttműködését, de Apáthy személyében nem bízott.

Feszült izgalom töltötte meg a termet. Apáthy István keskeny ajkai görcsösen rángatództak és ujjainak ideges mozgásából lehetett látni, hogy csak a legnagyobb fegyelemmel tudja türtőztetni magát. Amikor Vincze Sándor befejezte, felpattant és az asztalra csapott:

— Engem megvádolnak az úrak reakcióval. Viszont meg vannak elégedve azzal a kormányzati programmal, amelyet a köztársasági kormány dolgozott ki. Persze, hogy meg vannak elégedve! Nos, tudják meg az úrak, hogy a kormány programját, amelyre önök felesküsznek és amelyet szocialista szempontból is kielégítőnek tartanak, én magam írtam, szerkesztettem meg elejétől végig, az utolsó betűig.

A nemzeti tanács és később a kelet-magyarországi főkormánybiztosság, amely a magyar nemzeti tanácsból alakult át, igen nagy hévvel, de teljesen légtüres térben dolgozott. Egy másik utcában megalakult a székely nemzeti tanács Sándor József és Boros György unitárius püspök elnökletével. Nyilvánvaló, hogy ez alakulat körül azok csoportosultak, akik nem voltak megelégedve a nemzeti tanács radikálizáló törekvéseivel, viszont a kor szellemének megfelelőleg a „tanács“-ról sem akartak lemondani. A film perreg. December 18-án a román hadsereg átlépi a demarkációs vonalat. December 23-án Haller Gusztáv, Kolozsvár polgármestere átadja a várost Neculcea tábornoknak. 1919 január 8-án a szász népszervezet megtagadja a magyar állameszmét és medgyesi naggyűlésén követi az erdélyi románság példáját, amely december 1-én Gyulafehérváron kimondotta egyesülését Romániával.

Még mindig nem tudtuk, hogy hol tartunk. A gyulafehérvári nemzetgyűlést hajlandók voltunk játéknak tekinteni, amelynek komoly ellensúlyozása volt a Mátyás király-téren megtartott magyar nemzetgyűlés és hogy a szászok és a svábok sietve otthagyták a magyar lobogót, ebben csak gyarló opportunistust láttunk, amelyből ki fogja gyógyítani őket az idő. Mint minden változáskor, úgy most is, nagy drágaság je-

lentkezett az országban. Például a kenyérlisztnek 1914-ben 28 fillér volt kgr.-ja, 1919 januárjában 19 korona. A szalonna a világháború kitörésekor 1 korona 80 fillér, 1919-ben 32 korona. Még nagyobb arányú emelkedés volt a ruházati cikkekénél. Még nem érett be az idő a korona lebélyegzésére, hogy azután majd a lei is belezuhanjon az infláció mélységébe. A Consiliul Dirigent lázas gyorsasággal rendezkedik be. A román élet rákfenéje, a könnyű megvesztegethetőség már is felütötte a fejét, hogy majd beleigazodva a regáti bizantinizmusba, ez uralkodják az államszervezet legnemesebb részein is. A berendezkedés akadályokba ütközött, de ment, mert a hatalom új úrai nem a fejlett magyar példát tartották szem előtt, hanem megelégedtek egy operett-ország latin felszínességeivel. Falusi legényeket beöltöztettek az osztrák-magyar hadsereg kávászínű állatorvosi egyenruhába, ezek lettek az új rendőrök. Hat elemit végzett dascal-sarjak adófőnökösködtek, sőt tanfelügyelősködtek is. Ha valaki már vidéki ügyvéd volt, megnyílt az út a főispánság felé. Itt-ott akadt egy-egy értékesebb név is, — egyetlen néptől sem lehet megtagadni tehetséges gyermekeit, — de az új investitúra képe általában siralmas volt és a színvonal megdöbbentő sülyedése csak fokozta a magyar elkeseredést: hát azért kellett otthagynunk helyeinket, hogy éppen ezek ülhessenek ide be? Az amúgy is megzavart erdélyi társadalom képe most breugheli látványt mutatott. A magyar társadalomban már az oktoberizmus két hónapos rezsimje is széttörte a régi kereteket. Egy sereg embert félretoltak és most azokat is, akik a helyükbe kerültek, elfújta a szél. A román társadalom nincstelenei előtt viszont megnyílt a tollasodásnak az útja. Az csak a kisebbik baj volt, hogy a pénz szilárdsága leromlott. A nagyobbik baj, hogy megdőlt az erkölcsi haladásba vetett hit, a tehetséget meghendikepelte a faji származás, egy új konjunktúra nyílt meg, amelyben már nem a rátermettek érvényesültek, hanem akiket az erőszak támogatott. Az az érték-skála-hullámozás, amelynek jegyében alakul ma is a világ, számunkra ezekben az időkben kezdődött el. Mit kellett végigszenvednünk! Vezető-tisztviselők, akik nem tettek hűségeskút, fizikai munkát vállaltak, elmentek a börgyárba zsákot hordani. Óváry Elemér, városi tiszti főügyész vén fejjel elment asztalosinasnak. Sokan Erdélyből már a románok bevonulásakor eltávoztak az országból. Csakhamar megunták a pretoriánusok basáskodását, az esti hétórás zárórát, a drágaságot, az árúhiányt, a szenvedést a külbeli viskókban a többiek is és kivándoroltak. Magyar statisztikai adatok szerint 1918-ban 40.012 erdélyi magyar hagyta el az ősi földet. 1919-ben 33.551, 1920-ban a békekötés után a repatriálók száma a 80.000-et is elérte. *1924 kezdetéig 200.000 ember távozott el Erdélyből. A közeposztály, az erdélyi magyarság gerince roppant össze. A*

röghöz kötött földművelő itt maradt. Csak részben számolt fel a mágnástársadalom és a birtokososztály, mert ezeket az állam amúgy sem vehette át. Azok távoztak el tehát, akikre a magyar közművelődést és szellemiséget kellett volna ráépíteni.*

Mi nem éreztük magunkat biztonságban, de aligha érezték magukat a románok is, hiszen a békeszerződést még mindig nem írták alá. Dózsöltek, habzsolták az élet kellemetességeit és a vezetők, akik a multból sokkal több szenvedélyességet merítettek, mint kormányzói felkészültséget az új jövődűhöz, noha „demokratáknak“, egy megváltozott világ mérnökeinek vallották magukat, ellentétben a magyar mágnással és gentryvel az „erdélyi nép fiai“-nak, szívesen kegyelmes-úramoztatták magukat és magatartásuk külső vonásai a magyar nagyúri élet után igazodtak, amelyeket csak felületesen ismertek, ahelyett, hogy megőrizték volna a saját népük szokásait, noha természetesek és nyilván rokonszenvesebbek is voltak. A fölény és a jómód azonban nem elégítette ki őket, üldözőbe vették a magyarságot és egyre-másra rendeztek irredenta-pörököt. Még 1918 decemberében tartóztatják le Paál Árpádot Székelyudvarhelyen 36 társával együtt, mert esküt vett ki a székely köztársaságra. Január 17-én magát Apáthy Istvánt tartóztatják le, mert állítólag március 2-án Cigányi község mellett békétlenkedő magyar parasztok megtámadtak egy román katonavonatot. A hatóságok titkos magyar pénzek után szaglászta és fölnyitatták a bankok pénzeszekrényeit. Hogy a napi élet mennyi megaláztatásra kárhoztatott bennünket, hogy a trianoni békeszerződés aláírásáig hogy hanyod-

* Az akkori erdélyi magyarság lelki állapotára fényt vetnek Krenner Miklós sorai (**Az erdélyi elhelyezkedés, Helikon, 1928**): A kisebbségi sors váratlan fordulataival érthetően és teljesen megzavarta az erdélyi magyar társadalmat. Rája zúdult minden bekövetkezett válság; a háború és békekötés rombolásaiból fakadó újszerűség, hogy néhányat említsünk: a megváltozott erkölcs, a drágaság, a szellemi-anyagi forgalom megzavarása, az új hősiség idegessége, a népszövetség bizonytalan és ravasz eszmevilága, a vallásos renaissance és neoklasszicizmus elvonatkozó törekvéseivel; lázas törekvés a régi értékek átdolgozására, de éppen olyan lázas törekvés régiék feltámasztására, ellentétesek erőszakolására, a nagy kiábrándulásból, gyengeségből, elvesztésből, anyagi visszacsökkenésből folyó világfájdalom a vagyoni állapotok forradalmi eltolódása, a gazdagok rohamos emelkedése és a szegények rohamos süllyedése, mindenek felett a középosztály pusztulása. Mint forgószelel ingatta meg a külön **európai** válság is. A konzervatív világnézet feléledése, sőt a reakció újszerű forrataga a jobb- és baloldali szélsőségek kiélezése útján, a bolsevizmus csodálatos anarchiája és a szocializmus csodálatos összeroppanása, a polgári szervezetek meglepő gyengülése, a valuták hagymáza, a föld és a paraszt jelentőségében mutatkozó új fizokratizmust új államok vajudási nehézségei, az építő és támadó nacionalizmus ellenmondása, a nemzetiségi eszmekör átépítése kisebbségivé és az ebből folyó jogi és politikai zavar, a kozmopolita és nemzeti céltatok vetélkedése, az egyensúlyozatlanság az egyoldalú lefegyverzések

tunk a kétségbeesés és a remény örvényei között, azt csak az tudja, aki akkor itt élt velünk. *A nagy bizonyosság 1920 július 4-én jött, amikor Magyarországot rákényszerítették a trianoni békekötésre.* Közel két évig még csak gondolni sem mertünk arra, hogy ez most már örökké így lesz. Természetes, hogy ebben a korszakban a magyar társadalomnak még nincsenek kialakult eszméi. Csak ösztöne van, amely a fogcsikorgató tehetetlenség és gyűlölet irányába vezet. Két éven keresztül a Gandhi-féle tétel áll: a románokkal nem szabad és nem lehet semmitsem együtt csinálni, meg kell mutatni nekik, hogy nem könnyen hajlítható, gyáva néppel van dolguk, hanem olyan néppel, amely nem szít ugyan felkelést, de kész makacságának levonni végső konzekvenciáját is.

Sok jóérzésű magyar meg is tartotta ezt az ösztönös ellen-szenvét, a románokkal társadalmi úton a felszabadulás pillanataig sem érintkezett, sőt vannak sokan itt Kolozsváron, akik a vármegyeházán tartott kisebbségi rendezvényeket sem nézték meg soha, mert nem akarták egy román épületbe betenni a lábukat. Nem lehet lebecsülni azt a forró elfojtott indulatot, amely terméketlen volt ugyan, de annyi eredménnyel járt, hogy erősítette az összetartozás szellemét, fokozta a hűséget a mult iránt, nem engedett elhajlást, nem engedett alkut; olyan erő volt, amely meghökkentette a románságot. Ez a magatartás azonban meg is merevítette a kisebbségi magyar társadalmat. Lecsökkentette benne az életkedvet, fatalistává tette, lebélyőzte erőit. *A non possumus* makacságának e fajképevel szemben ott állott a másik felfogás, amely a hajdani román példa után igazódott. Az erdélyi magyarságnak éppen úgy kell

és egyoldalú militarizmusok következtében, győzők túlhevített mánora, a legyőzöttek túlhajtott engedése, az amerikai szolgaság, a páneurópai törekvés, a döntőbírósi, lefegyverzési, örökbarátsági szerződések, a humanizmusból fakadó új irányzatok nagy erőket és fontos időket lekötő tevékenysége, a hatalmi viszonyok eltolódásából eredő új diplomáciai csoportosulások és háborús fenyegetések zűrzavara, szóval a betegség, lábbadozás, új vitálításra készülődés és mindenekfelett a hazug életmód, erkölcstelen közélet, végtelen súlyos hatások egyéb mellett, az európai válságnak mint egy-egy szomorú tünete. Ha ezek a nemzetközi behatások az erdélyi magyarságnak csak lelki felszínét érintették, természetes, hogy **az egyetemes magyarság válsága** véres erővel szántott beléje: a háborús front páni széthullása, forradalmi mozgalmak, a politikai tényezők tétovázása és következetlensége során felgyülemlett erkölcstelenség, keserűség, a béketárgyalások kegyetlen várandósága, a gazdasági címletek devalvációja, a békemű előtt fegyveres megszállással foganatosított területi szétdarabolás, új gazdasági rend keresése, a vörös és fehér reakció visszahatásai, majd a béke ratifikálása után a szabad és független, de megkisebbedett Magyarország politikai, gazdasági és szellemi újjáfelépítésének hatása elkerülhetetlen benyomásokat vont maga után. **Természetesen a legnagyobb jelentősége volt a külön erdélyi válságnak,** melyhez az 1541., 1687., az 1848. év után következő sem méreteiben, sem jelentőségében nem volt fogható.

viselkedni a román impérium alatt, mint ahogy a román nemzetiség élt kisebbségi sorsban. Bezzeg a románság tudott alkalmazkodni, tudott képmutató lenni, ügyesen lavirozott és boldogult. A magyar nem volt „irredenta“, hiányzott nála a titkos szervezkedés, csak a lélek hallgatólagos kötése állott az államrendszerrel szemben, egy megegyezéses káröröm. A kisebbségi sorsban most mindenesetre egy új magatartást kellett megtanulni, mimelni a közeledést, hiszen ez nem kötelez semmire, a visszakerülés vágya éppen úgy él az alkalmazkodókban, mint a „non cooperation“ hiveiben.

Hogy minden hajlíthatatlansága ellenére is, mennyire nem tudott a kisebbségi magyar „irredenta“ lenni, mutatják azok a mondvacsinált nagy pörök, amelyek a végén összezsugorodtak és legtöbb esetben felmentéssel végződtek; de ha a román bíróságok példák statuálásaképpen hoztak is halálos ítéleteket — amelyeket már nem mertek végrehajtani — nyilvánvaló, hogy kellő tárgyi indokokat ezekhez sem találtak. Az átmeneti évek legmegrázóbb pöre Apáthy Istváné volt, nemcsak azért, mert a román bíróság ítélte el, hanem mert volt egy időpont, amikor a magyar közvélemény is őt hibáztatta és hosszú ideig nem akarta megadni neki a felmentést, pedig ha visszagondolok erre a zürzavaros korszakra és keresem azt az egy nevet, amely köré odagyűjthető az államnélküli magyarság minden politikai aktivitása, úgy Apáthy István igazi hordozója ennek a békeszerződésig tartó hányt-vetettségeknek.

Apáthy.

APÁTHY 27 éves korában, 1890-ben kerül a kolozsvári egyetem állattani tanszékének az élére. Már mint Margó professzor tanítványa, orvosnövendék korában az alsóbbrendű állatok legaprólékosabb belső szerkezetének vizsgálatával megjelölte magának azt az utat, amely a biológia legjelentősebb felfedezése felé vezetett. Amikor a belga akadémia a *neurofibrillák*-ról írt tanulmányát a nagydíjjal tüntette ki és az angol Harvey mellé helyezte, egyszerre megszerezte magának az elismerést a nemzetközi tudományos világban is. Apáthy Kolozsváron hatalmas intézetet szeretett volna felállítani, hogy munkásságát folytathassa. A kormány szükkeblúsége e törekvésében megakadályozta. Ekkor vetette be magát az ellenzéki politikába. Talán nem is volt alapeleme a politizálás, csak az erők fényűzése volt nála, mint például a költészet, amelynek művelése terén csak közepes eredményt tudott felmutatni. A politika később nyilvánvalóan lényé szenvedélyévé nőtte ki magát. De akkor még, amikor Bánffy Dezső ellenzéki pártjába, az Új pártba belépett, nem akart mást, mint harcot hirdetni az ellen a kormányzat ellen, amely a tudományos munkát nem

értékelték kellőképpen és nem hatotta át a magyar alkotó munkának hivatástudata. Bizonyosága ennek, hogy amikor az ő pártja került uralomra, nem kívánt képviselőiséget, vagy államtitkárságot, csupán azt, hogy a kolozsvári egyetem végre kapja meg rég áhított tudományos intézetét. De a politikától most már nem tudott visszavonulni. A kolozsvári egyetemi tanárok általában sokat politizáltak. „Erdélyi“ politikáról már nem igen lehetett beszélni, túl voltunk a milléniumi korszakon, azokon a földtani türemléseken, amelyeket Ugron Gábor és Bartha Miklós tüneményes egyéniségei jelentettek. Apáthyék politikája egészen a világháború közepéig helyi érdekű pártpolitika volt. A nagy tudós, amennyiben *általános* jellegű politikai feladatokról keresett, a románok elűzését lefékező küzdelemre hívta fel folytonosan a figyelmet. Ellentétben más vicinális vonatkozású kolozsvári politikussal, fölfigyelt a szociális kérdésre is és ráeszmélt a magyarság társadalmi problémáira. E vonatkozásban egészen más úton haladt, mint Jásziék. A Húszadik század tanulmányi körének tagjait ellenfélnek tekintette és hibáztatta a magyar nemzeti szempontok elhanyagolását. Éppen ezért egy más célú magyar társadalomtudományi társaság alapításában vett részt és ennek folyóiratában dolgozott. Aki figyelemmel kísérte Apáthy István békebeli politizálását, lehetetlen volt észre nem vennie, hogy *Apáthy tisztánlátását nem egyszer éppen izso hazafisága, nemzeti türelmetlensége homályosítja el*. Már egymagában véve, hogy a sors őt szemelte ki az erdélyi románokkal való tárgyalásra és hogy neki, a legkevésbé hajlékony politikusnak, kellett szociáldemokratákkal és Jászi híveivel közös arcvonalra kerülni, mutatja helyzetének tragikusságát. De mert tetőtől talpig jellem volt és nem volt Erdélyben senkisem, aki merte volna vállalni az újrakezdés ódiáját, nem vonta ki magát a felelősség alól és megkísérelte a lehetetlent. Csak a közelállók láthatták, hogy mi megy a lelkében végbe, amikor lépésről-lépésre adja át a hatalmat a románoknak, hogy megalázza magát előttük és beletöri magát olyan megoldási kísérletbe, amely távol áll a multjától. De amikor ezt megtette, számolva az intranszigensek haragjával, őszintén, férfiasan cselekedett. Két malomkö közé került. A konzervatív magyar rend hívei éppen úgy kansalítottak reá, mint a románok, akik összeesküvésű pört kovácsoltak ellene, Szebenbe vitték, ahol a hadbíróóság a legsúlyosabban elítélte. Számolni lehetett Apáthy István kivégzésével. Megrázó volt az a beszéd, amelyet Apáthy a főtárgyaláson mondott; lutheri hang: itt vagyok, nem tehetek másként! Az erdélyi magyarság minden kinszenvedése és ugyanakkor lelki keménysége tört föl a szavaiból. *A kisebbségi etikum igazságérzete most először kapott az egész ország érdeklődésében felmagyított hangot*. Apáthy Istvánt mint cserefogyót később át-

engedték Magyarországnak. De lelke már összetörött, súlyos szívbjaja elhatalmasodott rajta, csakhamar meg is halt.

A magyar sorsfordulás első igazi nagy halottja Erdélyben. Utána még sokan következtek, akiket tragikus dilemmájuk a lélekhasadás örvényeibe kergetett. Sokan, kik jószándekát félreértették és homlokukra a késői kegyelet sem övez babért.

Azok közül, akik cselekvőszerepet vittek a kelet-magyarországi fő kormánybiztosság korszakában, egyedül *Grandpierre* Emil maradt meg vezetőnek. Békeévekben törvényszéki bíró, akinek íróasztala szomszédos volt a Hatiegan Emilével, a fegyverletétel utáni erdélyi románság egyik vezérével. Talán az az intim kapcsolat és barátság, amely közöttük volt, emelte ki Grandpierre-t az igazságszolgáltatás nyugodt világából és helyezte rá a vulkánikus talajra. Grandpierre az erdélyi magyarság helyzetének enyhítése tekintetében keveset tudott elérni barátjánál. A sors dübörgött fejük fölött és ők csak eszközei voltak a sorsnak. Grandpierre szabadelvű gondolkozású férfiú volt és az is maradt mindvégig. Az ő élete is bizonyára bővelkedett tragikus mozzanatokban. A passzivitásba kényszerült magyarságnak a vezére volt, de nem eszmekovácsa. „Eszméket“ most még hiába keresünk. Ha az embert belökik a mély vízbe, nem lehet más gondja, mint az, hogy kiusszon valahogyan.*

Magyarországon a forradalom után ellenforradalom. Úgy az egyik, mint a másik konvulzióból ki voltunk szakítva teljesen, de az erdélyi magyarság minden törekvése változatlanul az volt, hogy irányelveit a magyarországi politika szabja meg és minden lépését a budapesti elhatározástól tegye függővé. A rövid tartamú erdélyi „önállósodás“ után arra a felismerésre jött rá, hogy magunktól jobb sorsot úgy sem tudunk magunk számára kiharcolni és olyan magatartást nem tanúsíthatunk, amelyet odaát félreérthetnek.

Egy könyvesbolt irodalmi szerepe.

A KISEBBSÉGI SORS kétféle magatartásra készítette az embereket. A túlnyomó rész passzivitásba ment át és csak

* GRANDPIERRE Emil 1920—1925 között az erdélyi politikai pártmozgalmakban igen nagy szerepet tölt be. Az Országos Magyar Párt 1924 decemberében alelnökké választja, de már a rákövetkező év januárjában lemond az alelnökségről és pár hónap múlva végleg eltávozik Erdélyből. Utolsó „szereplése“ Erdélyben, amikor 1926 novemberében a Csetri-üggyel kapcsolatosan mint „kommunistát“ dr. Deák Gyulával, Thury Kálmánnal, Paál Árpáddal és Sándor Józseffel együtt vád alá helyezik. E tárgyaláson nem jelenik meg. Grandpierre igen tevékeny munkakörhöz jutott az ellenállás módszeres felfokozásában, **az esküt nem tett tisztviselők dolgainak intézésében.** Szükszavú és inkább háttérben álló férfiú. Repatriálása utáni is sűrűn járt le Erdélybe, amelynek földjétől sohasem tudott elszakadni. Ma már nincsen az élők között.

újabb és újabb dátumok meghosszabbításában élte ki magát. Ennek a magatartásnak kedvezett nemcsak az általános érzelmi hangulat, de a politikai gondolkodás is. A másik elenyésző rész addig is akart valamit, ameddig a dátumok megvalósulnak: emberileg élni, kiabálni, ha kell ordítani, de nem elsepertetni magunkat a felszínről! A tények természetéből kifolyólag erre az oldalra került a sajtó és az irodalom.

Olvasom a beszámolókat a magyar kisebbségi sorsról más országokban is és azt látom, hogy a magatartásnak ez a ketőssége a volt utódállamokban is hasonló. A kisebbségi életnek, bármilyen égtájon nyilvánul meg, meg vannak a maga törvényszerűségei. A csehszlovákiai magyar kisebbség szellemi és politikai élete, védekezéseinek szívóssága és minősége más volt, mint a Romániában élőké, aminthogy más volt a román többségi rendszer is, mint a cseh többségi. De ahogyan e rendszereknek közös megegyezései voltak a kis-antant összebeszélése nélkül is a kisebbségekkel szemben, úgy léptenyomon a kisebbségek reagáló formája is azonosságot mutatott. Végzetesen hasonlítottak egymáshoz kisebbségi hibáink éppen úgy, mint a szükségszülte erényeink és ha volt is egy külön erdélyi szellem, nem egyszer összetéveszthető volt a felvidéki, avagy a délvidéki szellem megnyilatkozásaival. Mindez azt mutatja, hogy az utódállamok kisebbségeinek alkatából következtek olyan életszakaszok, amelyek súlyosságán talán lehetett okos taktikával enyhíteni, de kiküszöbölni belőle a mérgező anyagot nem lehetett.

Miközben az elalélt magyar középosztály makacsul a várakozás kényszerének engedte ki magát, a szellemi élet már az elnyomatás első hónapjaiban csirázni kezdett, helyesebben: nem is szünt meg. Az erdélyi irodalom, amely később ámulatba ejtette az egész négyrészre tagolt magyarságot, *nem új magból született, hanem egy olyan szegényes csirázásból, amelyet a nyomás erői kény szerit ettek dúsabb virágzásra*. Kétségtelen, hogy a megváltozott idők sodortak olyan férfiakat a szellemi életbe, akik normális időkben megmaradtak volna polgári foglalkozásuk kereteiben. Kétségtelen az is, hogy nyomorúságos helyzetünk metszette fel nem egy mátyás-madarunknak a nyelvét. Viszont meg kell állapítani, hogy azok az író és más szellemiségek, akik megalkották a húszas évek nagy nemzedékét, már mind folytattak alkotómunkát és a ferenczjózsefi korszakból már kész eredményeket hoztak magukkal. A későbbi folyóirat kultúrájának is már az impériumváltozás előtt megvoltak az ősei. (*Haladás, Erdélyi Figyelő*). A legtöbb erdélyi irodalmi társaság mögött már egy-egy szerény jubileum is állott. A különleges erdélyi irodalom jellegzetességének felismeréséért, nem kellett visszamenni Jósikáig vagy Kemény Zsigmondig, sőt Petelei Istvánig és Tolnai Lajosig sem.

De az az irodalmi élet, amely Erdélyben, de különösen Kolozsváron a század elejétől kezdődőleg kialakult, erősen tanáros, konzervatív és valljuk meg, provinciális jellegű volt. Minden irodalmi élet Budapesten összpontosult és aki csak tehette fel is költözött Budapestre. A Nyugat körül csoportosult irodalmi mozgalom, úgyszólván az egész modern magyar irodalom, vidékről duzzadt fel. Kosztolányi, Ady, Babits, Juhász Gyula, Szép Ernő, Tóth Árpád, stb. mind vidékiek voltak. Vidéki volt Móricz Zsigmond is. Persze csak a főváros folyóiratainak szűrőin, a nagy nyilvánosság fényében találhatták meg igazi hangjukat. Akik vidéken rostokoltak, elsenyvedtek környezetüknek közömbösségében. Arról, hogy valaki irodalomból megélhessen, nevetséges volt beszélni is, de nem anyagi vonatkozásban is: a vidéki magyar társadalom kellő szellemi csiszoltság híján visszautasított minden „modern“ hangot és teljesen elszigetelte azt a néhány fiatalembert, aki Kolozsváron, vagy Vásárhelyen merészebb hangot mert megütni.

Egyedül Nagyvárad volt az, amely a század első évtizedében, a Nyugattal egyidejűleg, országos irodalmi megmozdulást ért el. A Holnap mozgalomra gondolunk, antológiájának jelentős közönség-sikereire. Kolozsváron, az irodalmi vaskalaposok klasszikus városában viszont lehengereltek minden bátrabb irodalmi kísérletet. Igaz, nem is volt erre a nekigyürkőzésre jó sokáig megfelelő garnitúra. Kik voltunk itt közvetlen a háború kitörése előtt fiatal írók? Harsányi Zsolt, Török Gyula, Németh Andor, Berde Mária, Orbók Attila, Indig Ottó és még egy páran. Egyik sem „forradalmár“, legalább vérmérsékletük szerint nem, de valamennyien rajongtak Adyért és gyökereiben élték meg az új irodalom szépségeit. Hiányzott belőlük minden „erdélyieskedés“ is. A milleneumi idők nagy erdélyi nemzedéke óta az erdélyi társadalomnak nem igen volt külön írói mondanivalója sem. Ha írtak is egyes írók zamatos erdélyi nyelven, foglalkoztak erdélyi témákkal, maga az ország rész nem tett szellemi erőfeszítéseket, nem kívánta megmutatni a különbséget tradicionális gondolkozása és az anyaország gondolkozása között.

Még 1911-ben *Közös úton* címmel mi, kolozsvári írók is külön antológiát adtunk ki. Ebből a 7—8 tagból álló alkalmi írói csoportból a háború végén egyetlen író maradt csak Kolozsváron: e sorok írója. A szellemi közhangulat azonban már erősen változott. A tanáros konzervativizmus fellegvárában, az Erdélyi Irodalmi Társaságban is, testvérharc dúlt. Szakadárokk, Köpeczi-Boóz Deák Albert, Jékey Aladár új irodalmi társaságot létesítettek, a *Keletet* és összeboronálták magukat a nálam is fiatalabb évjáratúakkal, Walter Gyulával, Meskó Tiborral, Csíki Jenővel, S. Nagy Lászlóval, stb.

A kolozsvári szellemi élet felfrissítése Ady Endre nevé-

vel történt. Még össze sem bomlottak a háborús arcvonalak, amikor az öreg pennaforogatók közül is néhányan az ő forradalmának beteljesülését vélték felismerni. Az idősebb írói nemzedéknek vitán felül a legtehetségesebbje, Jékey Aladár, nagy megbotránkozások között már régóta Ady Endre költészetével kacérkodott, de azóta, hogy személyesen is megismerte, eszméinek nem volt szenvedélyesebb kardcsörtetője, mint ő.

Megismerkedésük még 1918 nyarán történt. Ady Endre lenn járt Kolozsváron. Említettem neki, hogy Jékey bácsi szeretne megismerkedni vele.

— Boldog vagyok, — mondotta Ady és nyomban Jékey egy versét idézte, amelyet évtizedekkel ezelőtt írt a „Hét“-ben. — Lepjük meg, menjünk el hozzá.

Konflisba vágtuk magunkat Ady, én és Isac Emil román költő és felkerestük a már akkor beteges, megviselt, őszhajú költőt Szentegyház utcai lakásán. Jékey elrongyolt versesköteteket huzott elő, Ady műveit. A költő sorra beírta minden kötetbe az ajánlását. E kötetek később Jékey aláhuzásaival, jegyzeteivel, felkiáltó- és kérdőjeleivel, indulatszavaival — amelyek érdekesen mutatják meg, hogy miként birkózott a hetven éves tanítvány sorról-sorra az új idők merész megszólaltatójával — a birtokomba kerültek és kegyeletesen őrzöm.

Nemcsak személyes benyomás ez Adyval kapcsolatosan. *Ady hosszú időn keresztül ütőkártyája volt a fiataloknak és a kialakuló kisebbségi irodalomnak háborgásai mögött mindig ott kísértett az ő szelleme.* Az erdélyi költők szerencsésen elkerülték, hogy „utánozzák“, — Ady lélekben szabadította fel, akarakterőben acélozta meg őket. És ami Adyban politikum volt, az szította a radikálizálódó közvéleményt is, hogy argumentumokként használja fel az erdélyi gondolat és a román-magyar testvériség mellett.

Jékey Aladár 1919-ben halt meg. A Keleti Ujság temettette el és Füredi Richárd szobrással megcsináltatta síremlékét. Jékey volt az első, aki belekerült az immár kisebbségi élet cintermébe. A Kelet irodalmi társaság csakhamar feloszlott. Repatriált Deák Albert is, a „Szendi Robinson“ szerzője. A régi nemzedékből Kovács Dezső, Dózsa Endre, Sebesi Samú, Pálffy Márton, Gyalui Farkas nevét említem, akik irodalmi munkásságukkal átnyúlnak a békebeli félmultból a kisebbségi élet jelenébe. Gyalui Farkas szerepének kulturális jelentősége még azzal is tetőződött, hogy nem ment el az egyetemi tanári karral, hanem megmaradt az egyetemi könyvtár igazgatói áldásában és így megmentette egyik legértékesebb kincsünket a szétszedéstől és az elkallódástól.*

* GYALUI Farkas (szül. 1855.) Kolozsvár irodalmi életének egyik ismert egyénisége. Már tizenhat éves korától kezdve szorgalmas munka-

Az említettek között talán személyileg is a legelbajolóbb Kovács Dezső gimnáziumi igazgató volt, az Erdélyi Irodalmi Társaság főtítkára, novellista, — az egyetlen, akit a Helikon az idősebb évfáratból tagjai közé választott. A legtermékenyebb viszont Dózsa Endre volt, a vármegye alispánja, az irodalmi társaság elnöke, aki nagyobb regényeit még a háború előtt írta, de az új korszakban is a vezetőlapok állandó vezércikk-írója, igazi Dózsa-ivadék és ízig-vérig szabadelvű. Él még ma is. Nyolcvannégy éves, de ma már csak törődött lélekkel, betegágyáról kíséri a világ alakulását.

E szellemi társasághoz tartoztak az egyetem tanárai is. Dézsi Lajos, Márki Sándor, Szádéczy Lajos, Csengeri János, Buday Árpád, Moldován Gergely jelentek meg sűrűn a felolvasó-asztalnál, de egyre lankadóbb érdeklődés mellett. Az irodalmi társaság a közjogi változás után csakhamar beszüntette tevékenységét — évekig. Az egyetem tanári kara Szegedre költözött, az említettek is vele mentek. Azok közül, akiket az Erdélyi Irodalmi Társaságba még a változás előtt választottak be fel kell említenem Boros György, Kelemen Lajos, Gyallay Domokos, Borbély István, Kiss Ernő, stb. neveit.*

A kolozsvári szellemi életnek ez volt az egyetlen „félhivatalos“ góca, egyre időszerűtlenebbül betöltött rendeltetéssel és így vergődtek az irodalmi társaságok más városokban is. Ezer kisebbségi gondjaink között csak keveset hallunk róluk, így hogy viaskodnak a hatóságokkal elkobzott jogi személyiségük visszaadásáért. Hozzánk, kolozsváriakhoz, Vásárhely volt a legközelebb, amelynek irodalmi társasága, a „Kemény Zsigmond“, csak a húszas évek derekán látott a szervezkedéshez,

társa volt a budapesti lapoknak és a Budapesti Hirlapot évtizedeken keresztül tudósította. Mint irodalomtörténész rengeteg értekezést írt. A kisebbségi években is szüntelenül dolgozott, több könyvet is írt, így Teleki Sándor és Ujfalvi Miklós regényes életrajzait. Tagja a Petőfi-társaságnak és tiszteletbeli elnöke az EIT-nek. Kéziratban levő több kötet emlékirata éppen olyan korbecsű lesz, mint például a Sándor József, aki naplót vezet hosszú élete benyomásairól. Gyalui 1926-ig volt az egyetemi könyvtár élén, ekkor nyugdíjazták.

* BOROS György unitárius püspök, Ferencz József püspök halála után választották meg, 1928-ban. Tevékeny részt vett a szellemi életben is, alelnöke volt az Erdélyi Irodalmi Társaságnak. Élénk összeköttetést tartott fenn a külföldi unitárius egyházakkal és nagy szolgálatot tett a magyar ügy népszerűsítésének. Pár évvel ezelőtt halt meg, utódja Varga Béla dr. lett, aki időközben lemondott állásáról.

KELEMEN Lajos egyike a legtisztább neveknek Erdélyben. A békeidőben és a háború befejezéséig a kolozsvári Unitárius Kollégiumban tanított, mint történelem-tanár. 1918-tól kezdve az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárosa. Erdélyre vonatkozó történeti tudása páratlan a maga nemében. Valóban: élő lexikon. Tudományos munkásságának jelentőségét és társadalmi szerepét a kisebbségi élet öntudatosításában igazán csak a kortárs érti meg. Magyarságának intranzigenciája, jellemének makacs következetessége még ellenségei sorában is tiszteletet váltott ki.

de akkor igazán mintaszerűen. E társaság jövőjéhez mi fiatalok nagy reményeket fűztünk, mert sohasem volt makacsul vaskalapos és tagjai között láttuk Molter Károlyt, Antalfy Endrét, Büchler Pált, Gulyás Károlyt, Kabdebó Ernát, mind olyan kitűnő friss erőket, akikre méltán lehet számítani jobb időkben. A temesvári Arany János társaság, az aradi, nagykárolyi és szatmári Kölcsey-egyesületek nagyon messze estek tőlünk. De akkoriban nagyon messze estek magától az időtől is.

Az új nemzedék írói, amelyhez mi is hozzátartoztunk, ezeket a jámbor, de bizonyos irányban mindig harcias társaságokat nem sokra becsülték. Nemcsak dilettáns, de ellenséges alakulatot is láttak bennük. Pereltek is velük eleget. Az összehasonlítás nem volt indokolatlan. Hiszen e társaságok már alapszabályaikban sem a „hivatásos“ írók tömörítését hirdették, sűrűn választgattak tagjaik közé jólfésült szalonképes úrakat, akiknek az írás mesterségéhez semmi közük sem volt. Ám ha azt néztük, — és erre a kisebbségi élet csakhamar ránevelt, — hogy ezek a testületek mégis csak keretei a szellemi életnek, évtizedek alatt mégis csak végeztek hasznos munkát, könyveket és lapokat is adtak ki, sajnálkoznunk kellett, hogy éppen most vannak hallgatásra kárhozthatva.

Viszont éppen e társaságok erőtlenségei siettették más természetű irodalmi aktivitás felvételét és szerencsére az írói kibontakozásnak útjai az irodalmi társaságok gondos megkerülésével is egyre sűrűbben adódtak.

Vajjon amikor a kisebbségi nemzetben a létfenntartás elemi szükségletérzése dolgozik és a méltatlankodás és harag szegyenpirja pirítja az arcokat, lehet-e gondolni másra, mint amit a csapdából menekülő állat ösztöne parancsol? És csodálatos: az írók és költők nem akartak tudomást venni a világ nagy háborúságáról, a rím nem apadt ki, változatlanul fellengős terveket szöttek. A Szentegyház utca elején volt egy igen szerény könyvkereskedés. A háború után tulajdonosa eladta S Nagy László írónak és Tordai József mariánumi tanárnak, akik az *Erdélyi Szemle* folyóiratot szerkesztették. Az impérium változás első hónapjaiban ez volt az egyetlen irodalmi lap Erdélyben. Külsőjében fölötte szegényes, szerkesztése ötlet-

Azonfelül, hogy Akadémiai tag, s a mult nagy buvárlója, a mindenkori jelen nagy embere volt, lobogó lelkiismeret, a legtisztább erkölcsi erőforrás.

BORBÉLY István ismert irodalomtörténész, a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára és később igazgatója. Szerkesztette az Erdélyi Irodalmi Szemlét és önálló művei közül háromkötetes magyar irodalomtörténete jelentett kisebbségi életünkben nevelői értéket.

KISS Ernő tanár és irodalomtörténész. Már békeidőben számos irodalmi történeti tanulmányt írt, lefordította Occioni irodalomtörténetét és Croce esztétikáját. Főtitkára volt az Erdélyi Irodalmi Társaságnak. A harmincas évek elején repatriált.

szerű, de mint egy lobogó máglyarakás körül guggoltak mindazok, akik a magyar szellemi élet számkivetettjei voltak. És ez a kis bolt is minden szegénysége ellenére is találkozóhelye lett az erdélyi irodalomnak.

Az ifjú és az öreg nemzedék. Radikálisak és konzervatívok. A lap szerkesztése az üzlet hátsó helyiségében történt, a raktárban. E helyiséget nappal is homályos villanykörte világította meg. Valahányszor ide beléptem, az volt az érzésem, hogy a katakomba dohos levegője vesz körül. Itt találkoztam *Reményik* Sándorral, aki főmunkatársa volt a lapnak. Ide írogatta első verseit *Áprily* Lajos is.* Sokszor találtam itt Dézsi Lajos és Márki Sándor professzor úrat, lehet, hogy S. Nagy Lászlót szerkesztői minőségben keresték, de lehet, hogy mint könyvkereskedőt, akinek eladhatták könyveiket. Bizonyos, hogy a könyvkereskedés polcait az esküt nem tett egyetemi- és középiskolai tanárok alighanem potomáron elvesztegetett művei töltötték ki. „Könyvujdonságot“ itt hiába kerestél volna, ellenben meg volt a Kiovi csata vagy ötszáz példányban, hasonló mennyiségben Euripides drámái, amelyeket Csengeri János professzor fordított és nagylelkűen Janovics Jenő adott ki. Ezenfelül doktori disszertációk, irodalmi és történelmi tanulmányok nagy bőségben, közöttük számos bírálati példány a szerző ajánlásával. Elvértve lehetett igen értékes munkákhoz is hozzájutni. De ki vásárolt itt könyvet? A románoknak nem kellett, a könyvvásárló zsidóságnak pedig az ilyen természetű művek iránt nem volt érdeklődése.

Am a könyvesbolt, a szerkesztőség és kiadóhivatali kapcsolatokkal együtt állandóan tele volt jórészt a kolozsvári egyetemi élet kítűnőségeivel. Ez különben az erdélyi könyvesboltok szép hagyománya. Így lapoztak és beszéltek meg egy bizonyára szebb világ dolgát Tilch János középutcai könyvkereskedésében Brassai Sámuel, Kriza János és más széplelkek. Így volt ez még az én gyerekkoromban is a lengőszakállú Stein János boltjában, amely a háború végeztével számolt fel. Amikor még az angyali béke párázatában csillogott az örök

* Már ettől az időtől kezdve beszélhetünk e két költői név elválaszthatatlan összefonódásáról. Reményik és Áprily jelentik a korszak végéig az erdélyi líra legemelkedettebb csúcsait. Áprily négy évvel idősebb Reményiknél és miután Dijonban befejezi tanulmányait, a nagyenyedi, majd kolozsvári Református Kollégiumban tanár. Reményik Sándor első verseskötete 1920-ban jelent meg (*Fagyöngyök*), Áprily Lajos első verseskötete 1921-ben (*Falusi elégia*). Mindketten szórványosan írtak már költeményeket a háború alatt is, de egyre fokozódó lendületük csak a kisebbségi korszak hajnalán kezdődött. **Rajtuk kívül 1924-ig még nyolcvan erdélyi költőnek százhuszonnégy verseskötete jelent meg**, nem szólva azoknak a verseknek százairól, amelyek még csak lapokban és folyóiratokban láttak napvilágot. Valóban lírai korszak volt ez és a lírai költészet dominált irodalmunkban 1924-nek a végéig.

erdélyi szellem. Most azonban megriadt arcok, mint egy váróteremben. És mégis lelkiszükség volt idejönni. Csak éppen, hogy könyvet nem vásárolt senki.

De a folyóiratot talán vásárolta valaki? Ha olvasói nem is, de munkatársai egyre bővültek. Itt a raktárhelyiségben ismerkedtem meg egy *Bethlenfalvi* Pál nevű cikkíróval, akiről később kiderült, hogy azonos Paál Árpád udvarhelyi alispánnal. Itt lettem figyelmes egy cingár, szorgalmas fiatalemberre, aki az esperantóban, gyorsírásban, sőt a versírásban is a derék Ámon Ottóval rivalizált: *Rákóczy* Béla volt, a Bethlen-kormányának pár év múlva a sajtófőnöke. A szerkesztő úr elemében volt. Fürgén jött-ment a deszkaládák és az állingozó vének között, szívta kis szivarját, rendületlenül „szerkesztett“ és költötte apjának, az ismert vendéglősnek pénzét, derűreborúra.

Csodálatos optimizmus élt ebben az emberben. Számos anekdóta kovályog most a fejemben vele kapcsolatosan, de csak ezt az egyet jegyzem fel:

S. Nagy László be-benézett ismerős trafikjába, ahol trabuko-készletét szokta kiegészíteni. Mellesleg mindig megkérdi: fogy-e az Erdélyi Szemle? A trafik rendszerint elad két példányt és néha hármat is. Most azonban a két utolsó számból nem adott el egyet sem

— A szivarok szépek, — ropogtatta lelkesen és az ujságállványra sandított, ahol lapjai hiánytalanul sárgulottak.

— Hány példány fogyott el? — kérdezte, bár magában megszámlolta, hogy egy sem.

— Megvan valamennyi, szerkesztő úr.

— Úgy? Hát bukik a trafik? — dűnnyögött S. Nagy László és kiment.

A trafik nem bukott meg, de megbukott a könyvesbolt és megbukott a lap is. Azaz a lapnak a címét megvette a Minerva és tovább folytatta „Pásztortűz“ néven. S. Nagy László akkor Szemle címen megint lapot indított. Húszonkét év alatt, mint a szerkesztő úr rosszul szelelő szivarja, az Erdélyi Szemle már sokszor elaludt, de S. Nagy László mindig meggyújtotta. Történetesen most megint ég. Egyébként S. Nagy László Budapestre költözködött, ott helyezkedett el.

Mondom, e folyóiratnak irodalmi jelentősége parányi volt, de ahogyan Gogoly „köpenyegé“-ből az egész modern orosz irodalom bújt ki, úgy ennek a jellegzetesen erdélyi lap elgondolásnak gyermeke a későbbi virágzó erdélyi folyóirat-irodalom. Ez volt a szerény kezdet, a tiszteletreméltó példamutatás.

A sajtó átmenti magát.

AHOGYAN AZ IRODALOM, úgy a világháborús években a vidéki ujságírás sem állott túlságosan magas színvonalon. A decentralizáció hiányát itt is alaposan megéreztük. A vidéki lap sugárköre legfeljebb arra a vármegyére terjedt ki, amelynek székhelyén megjelent. A budapesti publikumot nem érdekelte, hogy mit írnak Pécsen, vagy Miskolcon és az ellenőrzés hiányában a vidéken tombolhatott a dilettantizmus.

A nagy változást megelőző időpontban Erdélyben és a Bán-ságban a következő napilapok jelentek meg: *Arad*: Aradi Köz-löny, Arad és Vidéke, Függetlenség, Aradi Hirlap. *Nagyvárad*: Szabadság, Nagyvárad Napló, Nagyvárad, Új Nagyvárad, Tiszántúl, Friss Ujság. *Temesvár*: Temesvári Hirlap, Temes-varer Zeitung. *Kolozsvár*: Ujság, Kolozsvári Hirlap, Esti Lap, Ellenzék. *Brassó*: Brassói Lapok. *Szatmár*: Szamos. Napilap jelent meg Nagyszalontán, Marosvásárhelyen. A megszállás első hónapjaiban Arad, Temesvár, Nagyvárad, amelynek napi-lapjai a békeidőben viszonylagosan a jobbak közé tartoztak, egyelőre kikapcsolódtak. A későbbi években sem tudtak vezető-szerephez jutni a magyar közéletben, megnyomorította őket a fokozottabb határszéli cenzura.

Volt hát ujság bőviben! És a városokban remek lapcsináló emberek tevékenykedtek. Nagyváradon ott volt Fehér Dezső, Hegedűs Nándor, Marton Manó, Temesváron: Pogány Mihály, Lovas Andor, Aradon: Stauber József, Bolgár Lajos, mind-egyikük mögött évtizedes lapkiadói mult. Az eddig alkalmazott kiadóhivatali és szerkesztői módszerek azonban külső és belső politikai és gazdasági természetű okok miatt csődöt mondot-tak. Belső Erdély sajtója jobban virágzott, ennek is meg volt-tak a maga külön okai, hogy csak egyet említsünk, minél bel-jebb kerültünk, a határtól, annál nagyobb volt a sajtószabad-ság. A bukaresti román lapok sajtószabadsága már egyenesen a sajtószabadosság periferáira csúszott. Mi, kisebbségiek, sem panaszkodhattunk. A békeszerződés után volt néhány eszten-dőnk, amikor szabadon írhattunk és az anyaországban álmél-kodtak is: hát így is lehet írni nálatok? Nem fojtják belétek a szót? Természetesen inkább a látszat volt ez, mint tényleges szabadság, meg azután vegyük figyelembe, hogy az ellenfor-radalmi kor utáni korszakban az akkori magyar kollégák sem voltak kényeztetve sajtószabadság dolgában.

Központi lapcsinálás tekintetében a legalkalmasabb munka-területnek Kolozsvár mutatkozott. Néhány év mulva kiderült, hogy van ennél még egy jobb hely is: Brassó.

Amikor 1918 derekán a háborúból hazakerültem Kolozs-várra, a Kolozsvári Hirlaphoz szerződtem le. E lapot még Na-dányi Emil alapította, aki a háború alatt költözött fel Pestre

és később ragyogó karriert futott meg. A szerkesztőségben többek között Kőműves Nagy Lajos, Boros László, a 8 órai Ujság jelenlegi politikai rovatvezetője, Kázméri Kázmár és akit elsősorban kellett volna megemlítenem, Balogh Arthur nyug. egyetemi tanár dolgoztak. Balogh írta a napi vezércikket, én a lapot állítottam össze. Amikor a románok bejöttek, az öreg Sebestyén Dávid, a lap gazdája felhívott magához:

— Nézze szerkesztő úr, én már meguntam, hogy Jóska fiam bibelődjék a lappal. Nekünk sohasem volt szívügyünk a lapcsinálás. Szívesen átadnám magának az egészet, hozzon össze egy kis konzorciumot, vegyék meg a nyomdát, higgye el, igen olcsón átadom.

Ez mind igaz volt, csak nekem nem volt kedvem, hogy anyagi vállalkozásba bocsájtkozzak és olyan helyzetbe kerüljek, hogy a lapot bármelyik pillanatban betilthassák. Még csak ahhoz sem volt kedvem, hogy átmenetileg mint felelős szerkesztő jegyezzem a lapot. A lap élére Balogh Arthur neve került, én tovább szerkesztettem a háttérben és ez volt a helyzet akkor is, amikor egy hevenyészett alakulat, a Közgazdasági Párt, vette meg az ujságot és egy örök balkezes embert, Laskay Árpád paplankészítőt bizta meg a kiadóhivatal intézésével. A nagymultú Kolozsvári Hirlap nem tudott megmérközni a lapcsinálás egyre inkább tornyosuló nehézségeivel és rövidesen kimulott. A bukás botrányos volt. Végkielégítés nélkül akartak valamennyiünket kidobni az utcára. Román bíróságnál pereskedni azonban nem volt inyünkre. Grandpierre Emilt kértük fel Ausch Jenővel és Ötvös Lajossal, a város két leghíresebb jogászával együtt döntőbíróságba és ítélete alapján nagy huza-vona után néhány hónapi fizetést ki is tudtunk csikarni.

Amikor a románok ama tragikus karácsony szombatján bevonultak, Kolozsváron az Ujságon, a függetlenségi és 48-as párt reggeli lapján, az Ellenzéken, Ujhelyi Mór fürge Esti lapján kívül már egy új lap volt, a *Keleti Ujság*, amelynek első száma éppen ezen a napon jelent meg.

Bartha Miklós lapja, az *Ellenzék*, színtelen organum volt és éppen úgy gazdacserét igényelt, mint a Kolozsvári Hirlap. Az *Estilapot* dr. Fischer József szerkesztette, az erdélyi cionista mozgalom későbbi vezéralakja. Egyik vezércikkírója Hatiegan Emil, a sovén román politikus volt, aki most végérvényesen átpártolt az ő honi vízeire. Az *Ujságot* Szász Endre szerkesztette.* Egy Gombos Ferenc nevű nyomdász alapította. Békeidőben fontos politikai orgánium volt, vezércikkeit Apáthy

* SZÁSZ Endre (szül. 1887-ben) kitűnő kisebbségi ujságíró és lap-szerkesztő. Békeidőben és háború alatt, közel tíz évig az Ujságot szerkesztette, majd az Ellenzék és a Keleti Ujság felelős szerkesztője. Csak ujságíró volt és nem is akart soha más lenni. Családjának szép hagyó-

István, Posta Béla, Papp József — ez utóbbi Kolozsvár utolsó főispánja — írták és legélénkebb figyelője volt mindig a román nemzetiség előtörésének. E lap a többi kolozsvári lapokkal együtt jellegzetesen „helyi“ lap volt, országos babérra sohasem vágyott.

A Keleti Ujság volt az első „fővárosi“ lap. Olyan sikerrel indult, amely példátlan az erdélyi zszurnalisztika történetében.

Alapításának terve még a háború utolsó éveiből származik. Emlékszem, 1917 őszén, amikor az egyik hadtápterületen állomásoztam, levelet kaptam Ámon Ottótól, amelyben azt írja, hogy Farkas Mózesék igen nagy tőkével lapot terveznek és a részvényjegyzés már meg is indult. Hosszú időbe telt, amíg a részvénytársaság megalakult, a rotációs- és a szedőgépeket felszerelték, megjött a várva-várt több vagon papír és a lap megindulhatott. Mint említettem, a román bevonulásnak a napján jelent meg és a lap későbbi ellenségei a „Keleti Ujság“ megjelenése és a bevonulás között okozati összefüggést láttak és hosszú időn keresztül „görögkeleti“ ujságnak titulálták. Mondanunk sem kell, hogy indokolatlanul. A lap haladó szellemű volt, de ez még nem volt egyenértékű a „románofilizmus“-sal. A felelős szerkesztő a Budapestről lehozott Szentmiklósi József volt, aki miután már Budapesttel telefonon nem lehetett beszélni, a többi szegényes felkészültségű lapok roppant irigységére félkilószámra kapta a jó távirati anyagot. A lap kötelékébe tartoztak az induláskor: Ámon Ottó, Hajdú István, Leleszi Béla, Zágoni István, Szentimrei Jenő, ez utóbbi mint aktív honvédszázados szerelt le, cserélte fel pályáját az ujságírással és egyike lett a kisebbségi sors legtevékenyebb szellemiségeinek. A szerkesztőség aránylag nagy volt, — csak egy pár nevet ragadtam ki emlékezetemből, — *Erdélyben még lap ilyen fényűző felkészültséggel nem indult.* Ez az egyik magyarázata annak, hogy a Keleti Ujság rövid idő alatt az erdélyi viszonyokat meghaladóan hihetetlen példányszámra szökött fel. Áttörte a demarkációs vonalat, Kassán és Debrecenben is naponta 2—3000 példányban fogyott. Nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a budapesti Est hónapjaira emlékeztetett az az érdeklődés, amellyel a vidék közönsége leste a Keleti Ujság megérkezését. A lapot azonban a papirhiány csakhamar elővigyázatosságra intette. Normális körülmények között egy nép életében nem játszhat akkora szerepet a sajtó, mint amelyet én tulajdonítok neki most, amikor a kisebbségi lapok belső viszonyait is aprólékosan az olvasó elé viszem. *De azokban az*

mányai, amelyekhez hűségesen ragaszkodott, gondolkodásának világossága, szerkesztői judiciuma, óriási munkabírása, önzetlensége és embersége minden körben népszerűvé tették és a kisebbségi ujságírás első vonalába emelték.

átmeneti időkben és később is, csaknem egy évtizeden keresztül, az erdélyi sajtó jelentett úgyszólván mindent, a sajtó volt az erdélyi magyarság egyetlen megnyilatkozása, az egyetlen kopoltyú, amelyen keresztül a magyarság lélegzett. Politikai szervezkedésről még szó sem lehetett. A szervezkedésnek első formáit is a sajtó, különösen a Keleti Ujság, kényszerítette ki. A szerkesztőségek voltak a politikai megbeszélések buvóhelyei, ezekből, bizalmas belső konferenciáiból csirázott ki nem egy egészséges gondolat. A sajtó volt az, amely a románság elé tárta a magyarság sérelmeit és elvértve hangot adott azoknak a türhetetlen igazságtalanságoknak, amelyeket a hatalmuktól megszedült hatósági emberek elkövettek. Maguk a hatóságok is nem egyszer a sajtón keresztül érintkeztek a magyarsággal. Közvetlen kapcsolatot magyar úrakkal a románság vezetőivel nem tartottak fenn, az akkori magyar politikusok közül egyedül Bernády György volt az, aki úgy találta, hogy tenni kell valamit, mégpedig itt, Szebenben kell tárgyalni a Consiliul Dirigent vezetőivel, nem pedig Budapesten. Magánszorgalomból meg is fordult Szebenben. Tárgyalt, érdeklődött, mindvégig korrektül hangoztatta, hogy megbízatás nélküli ügyvivő. Mert „hivatalosan“ tárgyalni a románsággal a békeszerződés megkötése előtt, nem fért össze a magyarság felelősségérzésével. Megkeresni a modus vivendit, felelősség és kötelem nélkül a sajtónak szánt hallgatólagos közvetítő szerep volt.*

Az első pillanattól kezdve megértetődött tehát, hogy a kisebbségi sorsba átkerült sajtó nem tekintheti feladatának csak a hirszolgálatást és nem kulloghat a politika után, de a politika várja tőle a vezéreszméket. Hatásköre akaratlanul is kitért. Ujságírónak lenni most már küldetés volt. És ha arra gondolunk, hogy a sajtó a szellemi élet terén is milyen roppant feladatkört töltött be és hány kezdeményezésnek és ösztönzésnek lett a szülőforrása, úgy egy kicsit elcsodálkozunk, hogy a felszabadulás pillanatában a szellemi érdemnek oly szép és látható formák között is megnyilatkozott elismerésénél az erdélyi sajtónak nem jutott rész.

* HEGEDŰS Nándor írja 1921-ben a Napkeletben „Mit kell tennünk erdélyieknek 1922-ben?“ körkérdés kapcsán: a jövő teendője az, hogy a magyar társadalom vegye át azt a felelősséget, amit ma 30—40 ujságíró visel. Mindenki az ujságíróktól várja, hogy kiálljon a tribünre és belekiáltsa a levegőbe a mások fájdalmát. De amikor arra kerülne a sor, hogy ő maga — a polgártárs, akinek velünk szemben olyan nagyok az igényei — szót emeljen és nyíltan kimondjon egy-egy halkabb szót, akkor szerényen visszahúzódik. Ma az ujságíró még arra sem hivatkozhatik, hogy a társadalom mögötte áll, mert szükség esetén nem tudja ezt demonstrálni. **Három éve álljuk a sarat, váltsanak fel bennünket, vagy legalább osztozzanak velünk.**